

Hernády Judit

A történeti narratíva megalkotásának retorikus eszközei Esterházy Pál *Mars Hungaricus*ában

Mint ismeretes, 1663–1664 telén Esterházy Pál is részt vett Zrínyi Miklós téli hadjáratában: *Mars Hungaricus* című, kéziratban maradt munkája ezt az időszakot dolgozza fel történeti értekezés formájában. A mű latin eredetije csak a 20. században jelent meg nyomtatásban a Zrínyi Kiadó Zrínyi-Könyvtár sorozatában, Iványi Emma magyar fordításával kísérve.¹ A szöveg három nagyobb szerkezeti egységre tagolható, minthogy benne a szerző a túlnyomórészt saját személyes élményeit rögzítő hadi események rajza mellett a téli hadjárat előzményeire és a vasvári béke körüli kérdésekre is kitér.

Ha közelebbről is szemügyre vesszük a szövegstruktúrát, azt látjuk, hogy a *Mars Hungaricus* egy olyan keretes szerkezetű történeti elbeszélés, amelynek központi szövegrészét dominánsan eszmetörténeti vonatkozású szakaszok ölelik körül. Az *olvasónak* a szerzés körülményeiről és indokáról tájékoztat, illetve a műben alkalmazott történetírói megközelítés alapelveit ismerteti. A magyar rendekhez szóló *Ajánlás* viszont már egy olyan eszmetörténeti vonatkozású felvezető, amelyben a magyar nemzet sorsalakulásának vázlatos áttekintése mellett a prédikátorok beszédhelyzetére emlékeztető szerzői szerepfelfogás is kifejezésre jut. Esterházynál ugyanis a gyászos történések felidézése, illetve rögzítése a bűnbánatra való felhívás közösségi vonatkozású gesztusával kapcsolódik össze.² Az első fejezet ugyan még mindig általános bevezetőként funkcionál, horizontja azonban már szűkebb: szerepe alapvetően az, hogy a tárgyalt eseményeket a nemzeti történelem keretében is elhelyezze.

Az alcímbeli műfajmegjelölés (*tractatus*) a téma objektív, módszeres tárgyalását ígéri, nem pedig a személyes élmények pusztán szubjektív írásba foglalását. A mű magyar vonatkozású lehetséges szövegpárhuzamaiként a történeti irodalom felől Brodarics István *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohacz verissima historia*, Zay

¹ ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, ford. IVÁNYI Emma, szerk. HAUSNER Gábor, Zrínyi-könyvtár 3 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1989). A szövegben szereplő zárójeles oldalszámjelölések mind erre a kiadásra vonatkoznak.

² A bűnbánat jelentőségét húzza alá, hogy motívuma mind az *Ajánlás*ban, mind az utolsó fejezetben megjelenik, s így egyúttal keretesség is formálja az elbeszélést.

Ferenc *Az Lándorfejlírvár elveszésének oka e vót és így esött* és Mauritio Nitri azonos témájú, *Ragguaglio dell'ultime guerre di Transilvania et Ungaria* című alkotása³ tűnik figyelembe vehetőnek. Ezek mellett a történeti tárgyú költői munkák kevésbé szembeszökő hatásával is érdemes számolnunk, Hausner Gábor már utalt a *Szigeti veszedelem* felfogásbeli párhuzamaira,⁴ de Listius László szintén Zrínyi-hatást tükröző *Magyar Mársának* némely eleme is mintha felismerhető volna a szövegben.⁵

A felsorolt szövegpárhuzamok legfőbb közös vonása, hogy noha csupán egyetlen történelmi tárgy bemutatására vállalkoznak, mindegyik mű a történések láncolatának egy távolabbi pontjából indítja el az elbeszélés menetét. Vagyis úgy kerül sor a főtéma kibontására, hogy az bizonyos előzetes események következményeként válik értelmezhetővé. A lehetséges szövegminták – Brodarics, Zay, Zrínyi és Listius munkáinak – narrációja az előzmények bemutatása után viszont egyetlen kardinális jelentőségű esemény rajzába torkollik. Mivel a *Mars Hungaricus* elbeszélésének központi tárgya egy hadjárat, s a szöveg ennél fogva kisebb-nagyobb összeütközések váltakozó sikerű sorozatának történetét rögzíti, az említett példákkal ellentétben igazán centrális pont sem jelölhető ki benne. Lényeges sajátossága még Esterházy traktátusának, hogy bár történetmondása egyenes vonalú, az időben lineárisan kibomló eseménysort tár elénk, a mű szimultán időszemléletének köszönhetően helyenként mégis meg-megtörlik a narráció linearitása, és az eltérő színtereken végbemenő hadi történésekre is rálátásunk nyílik.

Az értekezés elbeszélésmódja megfelel a történeti munkák iránt a korban támasztott három fő retorikus elvárásnak, a rövidség (*brevitas*), a világosság (*diluciditas*) és a valószínűség (*probabilitas*) elveinek.⁶ Brodarics szintén tárgyilagosan ható írásmódjával ellentétben azonban Esterházy – Zayhoz hasonlóan – nyíltan is kifejezésre juttatja személyes véleményét.⁷ Vagyis az *ars historica* azon ágának gyakorlatát követi, amely a szerző számára markáns értékítéletek megfogalmazására is lehetőséget nyújtott.⁸ A történetmondást hosszabb-rövidebb kitérők (*digressio*) is

³ HAUSNER Gábor, „Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663–64-ben vívott harcáról”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 7–23, 16.

⁴ Uo., 19.

⁵ A mű egyik példánya megvolt Esterházy könyvtárában. Uo., 14.

⁶ Vö. TÓTH Zsombor, „Fons vs. memoria? Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához”, in TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Ariadné könyvek (Kolozsvár: KOMP-PRESS Korunk Baráti Társaság, 2006), 58–63.

⁷ Kasza Péter hívta fel arra a figyelmet, hogy az említett sajátosság ellenére Brodarics műve sem mentes a célzatosságtól, a *Historia* burkoltan a Szapolyai-párt álláspontját képviseli. A kérdéshez lásd: KASZA Péter, *Egy korszakváltás szemtanúja: Brodarics István pályaképe* (Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó–Magyar Történelmi Társulat, 2015), 192–200.

⁸ Vö. Béatrice GUION, „Comment écrire l’histoire: l’ars historica à l’âge classique”, *Dix-septième siècle*, n° 246 (2010/1): 9–25.

színesítik. Esterházy a leírások közül viszont jóformán csak a csataleírások típusát alkalmazza, meglepő módon még Zrínyi Miklós kapcsán sem él a jellemábrázolás retorikus mintáival. A jellemvonásokat (*animi natura*) érzékeltető szöveghelyek csupán elszórt, rövid közlésekre szorítkoznak, egyedül II. Rákóczi György alakja kap némileg összefüggőbb és részletesebb bemutatást, ám az ő esetében is inkább a történetes elemekre esik a hangsúly. A csataleírások azonban kifejezetten részletezőek, általában a helyszín és a hadrend ismertetésével kezdődnek, s gyakran tartalmaznak az elbeszélést élénkítő, a felek érzelmi állapotáról tudósító közléseket is.

Ami a szerző által felhasznált források kérdését illeti, Hausner Gábor alapos áttekintésének köszönhetően a szakirodalom már nagyrészt azonosította azokat a történeti munkákat, amelyek bizonyíthatóan hozzájárultak a mű történeti narratívájának létrejöttéhez.⁹ A szövegben említett tanúk közléseivel szemben ezek a sokszor közel szó szerint idézett kútfők azonban többnyire jelöletlenül szerepelnek a műben: az Esterházy lírai költeményeiben is alkalmazott, compilatív jellegű, hosszabb szövegegységeket kisebb-nagyobb módosításokkal saját művébe átemelő imitációs technika módszeréhez hasonlóan itt is több forrásból gondosan kiválogatott elemeket forrasztott szerves egységbe.¹⁰

A mű történelemszemléletének topikus összetevői

Esterházy a kor történelemszemléletét meghatározó, széles körben elterjedt topikus elemeket is beépítette műve narratívájába, melyben így egy összetett, világi és teológiai összetevőket egyaránt magába olvasztó történeti értelmezési mód jelenlétére figyelhetünk fel. Az alábbiakban ennek felvázolására teszek kísérletet.

A történések domináns világi szempontú magyarázó elvének a *fortuna—fatum*-koncepció tekinthető, mellette azonban meg kell még említeni a személyi felelősség, vagyis a jellembeli hibák és erények szerepét is, mint ami mindvégig közrejátszik az események alakulásában, s szintén a humanizmus történelemszemléletének hatására mutat.¹¹ A szerencse mint történetformáló tényező először az *Ajánlás* közepén jelenik meg, s így a szöveg dicső múltra és szerencsétlen jelenre vonatkozó

⁹ HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 12–13; 19–20. Borián Elréd a korszak jezsuita történetírói és Esterházy szemléletmódja közötti rokonságot is felfedezni vél: BORIÁN Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalmi Füzetek 50 (Pannonhalma: Pannonhalmi Főapátság, 2004), 45.

¹⁰ Vö. HARGITTAY Emil, „Esterházy Pál költészete: Ciklusszerkesztés, újraírás, imagináció”, in *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás: Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén*, szerk. ÁCS Pál (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 392; ORLOVSZKY Géza, „Még egy posztmodern Esterházy?”, in ÁCS, *Esterházy Pál...*, 375–388.

¹¹ Vö. *Magyarország története: 1526–1686*, I., szerkesztette R. VÁRKONYI Ágnes (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 493–494.

szakaszait – az időszembesítés gesztusát kiemelve – éppen két arányos részre osztja. A történeti események síkján a mohácsi vereség képezi azt a határvonalat, mely a szerencse kedvezését még mutató, illetve a már balsors sújtotta időszakot egymástól elválasztja.¹² A mohácsi csata ilyen jellegű értelmezése nem volt előzmény nélküli: már Brodarics szófukar megfogalmazása is a szerencse-képzettel szoros rokonságban álló végzet akaratát jelölte meg Lajos király halála okaként.¹³ Listius *Magyar Mársában* szintén ezzel a koncepcióval találkozunk, Brodaricstól eltérően azonban nála – a *Mars Hungaricus*beli megközelítéssel egyezően – a csatavesztés már hangsúlyozottan a szerencse forgandóságát demonstrálja.¹⁴ A szerencse-képzet Esterháznál igazán kiemelt szerephez a téli hadjárat előzményeinek bemutatása során jut, ezt követően viszont alkalmazása háttérbe szorul, s a toposz csupán elszórt utalások formájában jelentkezik.

A barokk idején az antik eredetű *fortuna*-koncepció középkori és humanista elemei is még elevenek voltak, irodalmi feldolgozásai pedig kifejezetten népszerűvé váltak, jól mutatja ezt, ha Brodarics igen mértékletes szerencse-utalásait összevetjük a 17. század szempontunkból releváns történeti és irodalmi munkáival. Az Esterházy által bizonyosan forgatott Bethlen János és Szalárdi-féle erdélyi történeti művekben is gyakran tűnik fel *fortuna*, de igazán jellegformáló erejűvé a *Szigeti veszedelemben*, majd Listius Mohács-eposzában válik, ami nem meglepő, hiszen a Brodarics prózáját versbe szedő Listius is a *Szigeti veszedelmet* vette alapul műve megformálása során.¹⁵ Listius *Magyar Mársa* külön verset is szentel a témának, alkotásában a szerencse forgandóságának bemutatása egyértelműen visszakapcsolódik a kiadvány első felében elhelyezett epikus költemény történeti narratívájához.¹⁶

A *Mars Hungaricus* érvrendszere II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratát, illetve Várad ostromát jelöli ki a műben tárgyalt „török háborúk” kiindulópontjaként. Az események láncolatának logikus összefüggéseit az elbeszélő értékelő megjegyzései

¹² Esterházy műve a Brodarics–Istvánffy-féle Mohács-értelmezést viszi tovább. Vö. TÓTH Zsombor, „The making of ...: Hogyan készül(t) Mohács? avagy a hám nélkül született király élete, halála és feltámadása: Megjegyzések irodalomtörténet-írásunk Mohács-képéhez”, in TÓTH, *A történelmem terhe...*, 9–52, 23–24.

¹³ TÓTH, „Fons vs. memoria...”, 71.

¹⁴ Listius a *Cladis Mohachianae* előtt írja: „Az szerenchének pedig álhatalanságáról nem egyébért irtam, hanem hogy hive lévén édes Eleinknek ötöd-fél száz estendeigh őket szárnyán hordozván hiven szolgálta, de végtére forgo kereke alá ezen harczon taszította.” (*Az Olvasóhoz*) LISTIUS László, „Magyar Márs avagy Mohách mezején történt veszedelemnek emlékezete”, in VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, s. a. r., *Madách Gáspár, Egy Névtelen, Beniczky Péter, Gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei, Régi magyar költők tára: XVII. század*, 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 263–476, 267.

¹⁵ PINTÉR Jenő, „Listius László »Mohácsi veszedelmé«-nek forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 16 (1906): 280–292, 281–284.

¹⁶ *A' szerenchének álhatalanságáról*, VARGA, Cs. HAVAS ÉS STOLL, *Madách Gáspár...*, 460–470.

világítják meg: ennek keretében kerül sor a külső történések háttérében meghúzódó személyi okok (nagyravágyás, önhittség) felfedésére is. A *Szigeti veszedelem* kapcsán az a szerkezeti jegy is feltűnő egyezést mutat, hogy mindkét műben a szerencse jelenik meg a felvezető funkciójú szakaszok történéseit magyarázó elvként: a körülmények kedvező – vagyis szerencsés – alakulásában való elbizakodott hit okozza mind Mehmed (*Szigeti veszedelem*), mind II. Rákóczi György és Barcsai Ákos bukását. A szerencse-tematika Esterházy történeti munkáján túl kéziratos versgyűjteményében is megtalálható, a költő „Ó mely Boldogh az ki mások kárán tanul” sorral kezdődő, *Az szerencse forgandóságának nem köll hinni* című verse a vizsgált szakasz tanulságait visszhangozva a szerencse állhatatlanságát a kedvező életbeli állapotok törékenységén keresztül mutatja be.¹⁷ E megközelítésmód háttérében Gottfried Kirchner szerint az áll, hogy „a balszerencsét mint *conditio humana*-t a 16–17. században mindig belső egységben látták Fortuna kettős lényével és az emberek világára tett hatásával”, ezért úgy vélték, hogy „aki jólétet és dicsőséget fogad el hálásan az istennőtől, mindig számítson arra, hogy a gyanús ajándék még bajt hoz rá.”¹⁸

A fentiekkel szemben a vallási értelmezési réteg már jóval összetettebb képet mutat, ez ugyanis a különféle nemzetsors-toposzok egymással is gyakran szoros érintkezésben lévő összetevőinek egybekapcsolásával jön létre. Sőt, mint később látni fogjuk, voltaképpen a szerencse-koncepció is e keretbe illeszkedik.

Esterházy nemzeti műltszemlélete a katolicizmus világnézeti bázisán nyugszik: az apostoli királyok uralma és az apostoli királyság csak az apostoli hit keretében értelmezhető a számára. Az *Ajánlásban* ezért a harcias ősök megidézése mellett elsősorban a Szent István-i gondolat hangsúlyozódik, ami a szöveg végén feltűnő *Regnum Marianum* eszméjével egészül még ki.¹⁹ A csupán nagyvonalakban felvázolt múltbeli pozitívumok említése után kerül sor a Mohácsnál bekövetkezett történelmi fordulat értelmezésére: e ponttól kezdődően szenved el a magyarság a bűneik miatt megharagudott Isten jogos büntetését.

Esterházy az országvesztő török támadások sorozatát Isten büntető ostorával azonosítja, vagyis a *flagellum Dei* toposzát alkalmazza.²⁰ Noha a 16. században

¹⁷ Listius szerencseversét Esterházy átdolgozva, évszakversé alakítva vette fel versgyűjteményébe. KNAPP Éva, „«Volucris rota, vertitur anni»: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtudományi Közlemények* 118 (2014): 3–30, 25.

¹⁸ Gottfried KIRCHNER, „A fortuna-téma profán értelmezése”, in *Az ikonológia elmélete*, szerkesztette PÁL József, Ikonológia és műértelmezés 1 (Szeged: JATEPress, 1997), 267–295, 270.

¹⁹ E történelmi toposz kapcsán lásd: TŰSKÉS Gábor, KNAPP Éva, „Magyarország – Mária országa: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 573–602.

²⁰ A törököt az isteni büntetés eszközeivel azonosító felfogás eszmetörténeti háttéréhez lásd: ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott*

főként protestáns szerzők használták a *flagellum Dei* gondolatát, annak alapelemei már a magyar késő középkor, majd a reneszánsz idején is jelen voltak.²¹ A toposz Tinódi históriás énekeiben is megtalálható, ő azonban a vétkek lajstromozása, illetve a felekezeti polémia helyett a viszálykodás bűnét állítja kritikája homlokterébe.²² Ez a momentum Esterházy felfogásának is központi elemét képezi: amikor művében rátér a történelmi fordulópontot követő események összegző, elsőként a magyarság megváltozott lelkületére hívja fel az olvasó figyelmét (107–108). Az egymás közötti gyűlölködés motívumának jelentőségét húzza alá a korabeli görögség történelme kapcsán megvont párhuzam is, a magyarok megosztottságát kihasználó török stratégia részben már megvalósult eredményét, vagyis az ország megdöböntő területi csökkenését azután a rá következő sorok tárják elének igen érzékletes formában, majd Esterházy még röviden utal azokra a konkrét személyekhez köthető, történelmi súlyú „viszályokra” is, melyek a szerző értelmezése szerint döntően hozzájárultak Magyarország jelenlegi állapotának létrejöttéhez. Vagyis az *Ajánlás*ban szereplő, vallási nézőpontú értelmezés általánosságban mozgó megjegyzései az első fejezetben telítődnek meg konkrét történelmi tartalommal.

Jóval később azonban, az utolsó előtti fejezet egyik szakaszában (47. fej.) világossá válik az *Ajánlás* katolicizmussal kapcsolatos utalásaiból is kiolvasható vétkek kettős aspektusa. Esterházy értelmezésében ugyanis a bevezetésben emlegetett apostoli hit (*apostolica fide*) megőrzése, az Isten egy vallás szerint való imádása („sub una religione verum Deum adorabat”, 288.) és a nép Mária-tisztelete jelentette azt az ősök által követett irányulást, amelynek elhagyása a szerencsétlenségek sorozatát elindította. Vagyis míg a *Szigeti veszedelem* idevágó soraiban Zrínyi a bűnök felsorolásakor tudatosan mellőzi a konfesszionális szempontot, addig Esterházy szerint a sorsfordító szakadás (*scissio*) először éppen a vallás terén, a reformációval ment végbe („primum in religione”, 288), miközben az okoknak csupán másodlagos vonulatát alkotják azok a vétkek, amelyek az ország Mohácsot követő politikai meghasonlottságához vezettek („ac paulatium etiam in politicis”, 288).²³

Az ostor (*flagellum*) és a vessző (*virga*) kifejezések elszórtan még több helyütt előfordulnak, de a narráció – egyetlen kivétellel – a fentiekhez hasonlóan mindig

egyházi irodalom alapján, A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991), 80–135.

²¹ SZÖRÉNYI László, „Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 91–92 (1987–88): 146; ŐZE, „Bűneiért bünteti...”, 17.

²² BITSKEY István, „»Én mast szóllok csak vitézlő dolgokról«: A nemzeti sors toposzai Tinódi históriás énekeiben”, *Studia Litteraria* 36 (1998): 5–15, 11.

²³ Vö. MERCS István, „Nemzetoposzok – labanc kézben: Esterházy Pál és Koháry István magyarsággértelmezése”, in ÁCS, *Esterházy Pál...*, 435–458, 447.

a török támadással azonosítja őket. Ezek az előfordulások nem véletlenszerűek, a toposz elemei közel azonos logika szerint tűnnek elő a szövegben. Két esetben egy-egy elítélt magatartás büntetéseként értelmeződik a török támadása: először az erdélyieknek a „iuga barbarico”-hoz való ragaszkodása képezi azt a mozzanatot, amely után a nagyvezír büntető hadjáratának ismertetésébe kezdve Esterházy a kifejezés használata mellett dönt, ezáltal is nyomatékosítva a „törökösség” stratégiájának helytelenségét (4. fej.). A tizedik fejezetben a toposz az előbbi történelmi helyzet súlyosbodása, az immár Erdély helyett Magyarország ellen induló, nagyobb szabású hadjárat kapcsán jelenik meg újra. Vagyis a mű első harmadában a történetmondás szempontjából kardinális jelentőségű pontokon találkozhatunk a *flagellum Dei* toposzát megidéző utalásokkal.

Ez a tendencia figyelhető meg az értekezés utolsó szerkezeti egységében is, miközben a közbülső szakaszban az ostorképzet egyszer sem tűnik fel. A következő előfordulás a 43. fejezetben regisztrálható, mégpedig a Zrínyi halálát ismertető fejezetrész után, a baljóslatú üstökös feltűnését tárgyaló szakaszban.²⁴ Ugyanez a minta ismétlődik a 48. fejezetben is, ahol a szerző szintén az üstökös megjelenése kapcsán használja a *virga* kifejezést. Az üstökös mindkét esetben a kiérdemelt isteni büntetés olyan jelét (*signum*) képezi, amely a magyarságra háramló újabb csapásokat mintegy figyelmeztetésképpen előre jelzi. Tehát a mű vége felé a kifejezés azonos funkciójú, fokozásos jellegű használata – a felvezető szakaszban észlelhető eljárás-móddhoz hasonlóan – megismétlődik.

A 47. fejezet tartalmazza a toposz egyetlen nem török vonatkozású előfordulását: itt az éhínség szerepel az isteni büntetés eszközeként. Azonban éppen ennek a fejezetnek egy másik szakaszában a *flagellum* és a *virga* szavak használata a török támadás kontextusában együttesen is megjelenik. Ez a szöveghely – az *Ajánlás* és a 48. fejezet mellett – kulcsszerepet játszik a mű tágabb értelmezési keretének megteremtésében. S bár az ostor e helyütt is az isteni harag eszközét jelöli, funkciója már jósló jellegű: a török egy újabb, közeljövőbeli támadásának fenyegető lehetőségét vetíti elénk.

Az ostorozás motívuma mindeközben a fent elemzett szerencseképzettel is egybefonódik: a forgandó szerencse (*fortuna volubilis*) által a nemzetre mért számtalan csapás (*calamitas, malum*) magasabb szempontból az Isten akaratából eredő, kiérdemelt büntetés külsődleges következményeként fogható fel. Esterházy e tekintetben is a korszak szerencse-konceptiójának elemeit építi be magyarázatába, Zrínyi nézetét osztva, mely szerint a szerencse alatt azokat az isteni akarat alá rendelt külső körülményeket kell érteni, amelyek nem függenek az emberi szándéktól: „az Isten az, a ki a mi állapotunkat dirigálja, kit fel akar magasztalni,

²⁴ A *Szigeti veszedelem* tizenötödik énekének 56. strófájában az üstökös – Esterházy értelmezési módjával egyezően – szintén igen baljós eseményeket jelző asztrológiai fenoménként szerepel.

megáldja szerencsével, kit leverni, elvonja előle a szerencsüket” (*Vitéz hadnagy*).²⁵ Ugyanez a gondolat jelenik meg Listius szerencseversében is:

Chak az Isten ostya a’ jo szerencheket,
Gyakran ostorozza-megh az Embereket,
Ki-ért bochtát rájok sulyos eseteket,
Inti megh-jobbichák hamar életeket.²⁶

A *flagellum Dei* gondolata Esterházy művében a *Querela Hungariae* toposszal is szoros kapcsolatban áll, noha annak összetevői szintén csak redukált formában lelhetőek fel a szövegben.²⁷ A „Magyarország panasz” toposz első latin nyelvű előfordulásai a Mohács utáni időkre tehetőek, a 17. században pedig már magyarul is nagy számban jelentkeztek a különféle siratóénekek.²⁸ A toposzt alkalmazó latin versszövegek általában – az ovidiusi heroidák mintájára – a levélformát alkalmazták, ezekben Magyarország megszemélyesített alakban, feminin vonásokkal felruházva fordult panaszával Germaniához.²⁹ Noha Esterházy történeti munkájában a *querela* típusú beszédhelyzetnek csak halvány vonalai fedezhetőek fel, az mégis fontos érzelmi hatástényezőként funkcionál a szövegben. A *querela* jellegű alaptónust az *Ajánlás* második fele adja meg, ahol az ország sírhalmai feletti könnyhullatás érzelmi gesztusa az emlékezés mentális tevékenységével fonódik össze.

A siratás mozzanata – a már ismert sémának megfelelően – az utolsó szerkezeti egységben tér újra vissza. E szakaszban Esterházy a cselekménymenetbe ágyazva a főrendek és a király levelezésének dokumentumait is közli. Ezek nemcsak a munka hitelét növelik és a körülmények jobb megismerhetőségét szolgálják, de a 47. fejezetben közzétett, alapos retorikai szerkesztettségre mutató emlékiratban azok a magyarság aktuális történeti-politikai helyzetével kapcsolatos problémák

²⁵ ZRÍNYI Miklós, *Prózai művei*, NÉGYESY László hagyatékából s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván és mások, Zrínyi-Könyvtár 1 (Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1985), 103. „Ihon tehát az, a kit Isten hozza tézsen a dolgoknak kezdetihez, a mellyeket megcsinál és könnyebít, akadályokat, mellyeket az mi könyörgésünkért elvész és vesz, és hogy egy szóval megmondjam, a mikor a maga hatalmaságának karját dolgainknak véghezvitelére és segítségére közbenteszi. Ezek azok, az kiket mi hívunk szerencsének, ez az a Fortuna.” (Uo., 121.) Borián Elréd szerint „Zrínyi »jó szerencséje« irodalmi megfogalmazása a »kegyelem« teológiai fogalmának”; BORIÁN, *Zrínyi Miklós...*, 134. Zrínyi szerencse-konceptiója azonban egészében tekintve összetettebb volt a korszakban általánosan jellemzőnél. A probléma kapcsán lásd: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós, 2.*, átdolg. kiad. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 460–467.

²⁶ VARGA, CS. HAVAS ÉS STOLL, *Madách Gáspár...*, 467.

²⁷ MERCS, „Nemzettoposzok...”, 445.

²⁸ IMRE Mihály, „Magyarország panasz”: *A Quarela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Csokonai Könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 15–36; 7–8.

²⁹ IMRE, „Magyarország panasz...” , 22.

is összegződnek, melyeket a szerző a mű történetes szakaszaiban már az olvasók elé tárt. Mivel az emlékirat címzettje az uralkodó, benne a panaszos hanghordozás dominál, a történetmondás toposzkészlete pedig egy további elemmel, a zsidó–magyar párhuzam Jeruzsálem-képével rokonítható Trója-motívummal egészül ki.³⁰ E szakaszt előlegezi meg Lippay érsek hasonló funkciójú, szintén *querelás* motívumokat magában foglaló meglátásainak közlése a 40. fejezetben.

A *Querela Hungariae* indokát képező országpusztítás vissza-visszatérő, rövid, tömör leírásokban jelenítődik meg. Az *Ajánlás* általános közlései után a 13. fejezet tartalmaz újra ilyen jellegű, immár konkrétabb részleteket. Esterházy először a törökök kegyetlen pusztításáról, a falvak felégetéséről és a lakosság elhurcolásáról tudósít, majd a keresztény közösség tagjainak megszólítása – a megindítás említése révén – a toposz latin nyelvű irodalmi példáinak kérő tónusát idézi. A szomszédos országok fenyegetettségére utaló argumentáció is a közös motívumok közé sorolható. Megemlíthető még, hogy néhány helység ismertetésében a toposz gyakori részét képező *fertilitas Pannoniae*-leírások nyomaira is rábukkanhatunk: a szöveg Pécs városának ábrázolásakor egy behatárolt térség gazdag természeti kincseit és építészeti értékeit a humanista deskripciók konvencióinak megfelelően veszi számba.³¹

Noha a mű megszólalásmódja alapvetően tartózkodik a prédikatori hanghordozás alkalmazásától, a figyelmeztetés és a jövődőlés mozzanataiban felfedezhető a prófétai szerepkör némely elemének érvényesülése. A *Jeremiás siralmaiból* vett négy idézet ezt a jelleget külön is kiemeli. Ismeretes, hogy a jeremiádok népszerűségét a magyarság és a zsidóság történelme közötti párhuzamok felfedezése alapozta meg.³² Bár a zsidó–magyar sorsanalógiát a protestáns prédikátorok igehirdetése és a reformáció énekköltészete alkalmazta a leggyakrabban, annak fő motívumai – a *flagellum Dei* gondolatával gyakorta egybefonódva – már középkori forrásokban is fellelhetőek.³³ Másfelől Jeruzsálem siratása és siralma a *Querela Hungariae* toposz elemeivel is sokrétű átfedést mutatott. Az ország sajátos történelmi helyzetéből adódott az is, hogy itt különösen népszerűvé váltak azok a zoltárparafrázisok, amelyek a jelen nyomorúságos állapotát az isteni büntetés perspektívájából szemlélték.³⁴ E szemléletmód olyannyira jellemzővé vált, hogy a 17. század derekán a „jajos előadásmód” az irodalmi feldolgozások mellett már a történeti munkákban

³⁰ Vö. IMRE, „Magyarország panasz...”, 57.

³¹ Vö. Uo., 42; 224.

³² Vö. GYŐRI L. János, „Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikatori irodalomban”, *Confessio* 22 (1998): 13–24, 17. A bibliai párhuzam történetéhez lásd még: ŐZE, „Bűneiért bünteti...”, 13–36.

³³ DIENES Dénes, „Farkas András: »Az zsidó és magyar nemzetről« című műve teológiája és kortársi párhuzamai”, *Sárospataki Füzetek* 11 (2007): 65–78, 70–71; GYŐRI, „Izrael és a magyar...”, 13–14.

³⁴ R. VÁRKONYI, *Magyarország története...*, 480–481.

is megjelent,³⁵ így nem meglepő, hogy Esterházy értekezésében időnként szintén fel-feltűnnek a narrátori exklamációk fordulatai („proh dolor!”, „ah! infelices Hungari”, „o miseri Christiani!”).

A jeremiási szöveghelyeket Esterházynál mindig a történetmondás ideiglenes felfüggesztése és az affektivitás előtérbe kerülése kíséri. Az első, nem szó szerinti bibliai idézet a 38. fejezetben olvasható, a második, immár szó szerinti citátum rögtön erre következik. Az ószövetségi *locus*ok előtt az elbeszélőnek a magyarok szerencsétlensége miatti elkeseredett felkiáltása már egy új problémakört von a történeti mű terébe: az idegen zsoldoscsapatok pusztításait, melyet szintén az égiek jogos büntetéseként értelmez. Az egyszerre hiperbolikus és gradációs retorikai alakzat a magyarok elhagyatottságát és siralmas állapotát a velük szemben állók elősorolásával érzékelteti (emberek – természet – égiek – önmaguk). Ebbe az erőteljesen retorikus szakaszba kapcsolja azután be a szerző a jeremiási perspektívát, az ószövetségi szövegből itt Jeruzsálem bukásának és az ellenség elhatalmasodásának motívumát emelve ki, miközben saját maga illeszkedik a próféta szerepébe: „joggal énekelhetném népemről Jeremiásnak azt a siralmát, hogy elhagyottan ül a néppel tele város, s a népek úrnője olyan lett, mint az özvegy, a tartományok úrnője adó alatt nyög” (178).³⁶ A török által a közelmúltban elfoglalt várak számbavétele, majd a meghódított térségek szenvedéseinek említése ismét egy gondos retorikus szerkesztettségről árulkodó részben kap helyet: az említett mozzanatok rögzítése ugyanis arra szolgál, hogy ezt követően Esterházy – az ország sorsa iránti kétségbeesést fokozandó – rátérhessen az újabb csapások elősorolására (a császári sereg fosztogatásai, a magyarok pártoskodása). A bibliai textus tehát e helyütt is megtervezett elgondolás szerint jelentkezik, megnövelve a közlés hatásosságát.

A 43. fejezetben a Zrínyi halála miatti gyász invokálja a jeremiási sorokat, itt azonban már nem az elbeszélő az, aki az idézett rész (Siral 1,15) újramondására hivatott, hanem maga az ország, minthogy az eredeti szövegben is a megszemélyesített Jeruzsálem szavai olvashatók. A szöveghely aláhúzza a narrátor Zrínyi halálát kommentáló, baljós előérzeteinek hangot adó sorait, az egyéni tragédiát mintegy a közelgő nemzeti pusztulás előjelévé avatva. A fejezet végén található, Jeremiás prófétára vonatkozó utalás pedig a szituációk között megvont párhuzam révén az elbeszélői hang profetikus vonásait erősíti.

Az utolsó citátumban – a megelőző, pusztán állapotrajzot nyújtó szakaszok után – már az okok felmutatására is sor kerül. Bár az idézet nem tartalmaz a vétkek mibenlétét közelebbről meghatározó elemet, e hiányt a szöveg folytatása rögtön

³⁵ GYÖRI, „Izrael és a magyar...”, 21.

³⁶ „[...] merito triste illud Ieremiae de gente mea canere possim, quomodo sedet sola civitas plena populo facta est quasi vidua domina gentium, princeps provinciarum facta est sub tributo” (267). A szakasz bibliai utalásainak forrásai: Siral 1,1 és Siral 1,5.

pótolja. A korábban már ismertetett sorokban Esterházy az ószövetségi előképre is visszautalva szól a hitbéli szakadásról, hiszen az isteni haraggal sújtott Júda és Izrael fő bűne is az volt, hogy elhagyva őseik vallását idegen isteneknek hódoltak.

A történetmondás argumentatív funkciója

Meglátásom szerint a Zrínyi-féle hadjárat történeti emlékezetének fenntartásánál sokkal inkább lehetett az értekezés megírásának fő célja az, hogy meggyőzze olvasóit az Esterházy által is képviselt magyar elképzelések jogosságáról.³⁷ Ha így tekintünk a műre, annak lényegében minden eleme argumentatív funkcióval bíróként mutatkozik meg előttünk.

Noha a mű befogadásában meghatározónak bizonyult a Zrínyi Miklós alakjára fókuszáló olvasat,³⁸ a *Mars Hungaricus* mégsem tűnik olyan történeti munkának, amely kifejezetten Zrínyi Miklós alakját állítaná az elbeszélés középpontjába. Igaz ugyan, hogy Zrínyi – a hadjárat vezetőjeként és a szerző közeli barátjaként – egyértelműen kiemelkedik az egyénileg megnevezett szereplők közül, és a szöveg terében valóban ő a „hősök hőse”, a narráció voltaképpen tárgyának mégis inkább a magyarság hadi tettei tekinthetők.³⁹ Éppúgy, ahogyan Listius azonos főcímű műve sem egyetlen személy hadi tetteinek, hanem a mohácsi csatában hősiesen küzdő s az égi megdicsőülésben is kollektíve részesülő magyaroknak állít emléket. A történetek sodrában maga Zrínyi is úgy lép elénk, mint aki a magyar vitézség *par excellence* megtestesítője (a „magyar Mars”),⁴⁰ s éppen ebből kifolyólag tölt be alakja rendkívül fontos szerepet műben: az ő példája ugyanis nemcsak azt igazolja, hogy a magyarság képes saját harcait sikerrel megvívni, hanem egyúttal azt is, hogy képességei alapján a török elleni küzdelemben nem szorul idegen hadvezérek parancsnokságára. Zrínyi kiválóságában tehát mintegy összegződnek a nemzet harci erényei, halála ezért is jelenik olyan fájó, országos jelentőségű veszteség képében.

Ugyanakkor az, hogy Zrínyi teoretikus elképzelései milyen mértékben formálták a fiatal Esterházy felfogását, nehezen megválaszolható kérdésnek tűnik,

³⁷ Borián Elréd feltevése az újvári főkapitányságra való jelölés kapcsán nem tűnik meggyőzőnek, Esterházy saját alakjának ábrázolását meglehetősen háttérbe szorítja, noha a fenti cél elérését első-sorban ennek ellenkezője szolgálhatná. Vö. BORIÁN, *Zrínyi Miklós...*, 46.

³⁸ HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 9–10; KOVÁCS Sándor Iván, „»Kik Marsnak merészségét követik«: Esterházy Pál Zrínyi-élménye az »Egy csudálatos ének« tükrében”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 409–427, 410.

³⁹ Vö. BENE Sándor, „Zrínyi mint »magyar Mars«”, in ESTERHÁZY, *Mars Hungaricus...*, 387–407, 387–389.

⁴⁰ Az antik toposz általános használata kapcsán lásd: HAUSNER, „Esterházy Pál...”, 14; BENE, „Zrínyi mint...”, 388–389.

jóllehet nézetbeli egyezések sok tekintetben kimutathatóak a két szerző munkáiban. Esterházy felfogásának is sarokpontját képezte a Zrínyi által képviselt török-ellenesség, a törökkel szembeni háború igenlése.⁴¹ Ezen túlmenően úgy tűnik, hogy Esterházy is osztotta a horvát bán nézeteit egy állandó magyar hadsereg felállításának szükségességéről.⁴² Ez a felfogás tükröződik a tizedik fejezet szembetűnően retorizált szakaszaiban is. De ugyanezen okból kifolyólag tarthatta Esterházy különösen fontosnak a külföldön terjedő rágalmak megcáfolását is, hiszen azok nemcsak a nemzeti becsületet sértették, de az ilyen irányú jövőbeli aspirációk megvalósulását is megakadályozhatták volna.⁴³ Sőt az is innen válik érthetővé, hogy a mű harmadik szerkezeti egységében – az egyébként Habsburg-párti Esterházynál⁴⁴ – miért kap olyan éles kontúrokat és feltűnő hangsúlyt az idegen zsoldossereg pusztításainak rajza.

A tizedik fejezet azért bír egyébként is különös jelentőséggel, mert a téli hadjárat voltaképpeni kezdőpontját mutatja be: a rendi hadsereg felállítására önállóan, királyi parancs nélkül kerül sor, miközben a név szerint felsorolt magyar főurak tenniakarása (mely élesen ellenpontozza a túlnyomó többségnek az országra törő veszedelemmel szemben tanúsított bénultságát)⁴⁵ hangsúlyozottan a hazaszeretet érzéséből fakadó mozzanatként tételeződik. A hősi halál melletti érvek (*argumenta mortis*)⁴⁶ közül a szövegben végig a hazaszeretet motivációja kap nagyobb nyomatókat, noha a narrátor értékrendszerében nyilvánvalóan a teológiai érvek is jelen vannak. A fejezet kiemelt szerkezeti funkcióját húzza alá, hogy Zrínyi Miklós alakja is itt kapcsolódik be először a történelem menetébe: a horvát bán úgy lép elé, mint aki – észlelve a fenyegető veszélyt – Esterházyékhoz hasonlóan csapatai egybegyűjtésével foglalatoskodik. Ugyanitt a szerző a Zrínyi alakjához

⁴¹ Vö. „Nem használ itt senkinek az ártatlanság, nem a türes s együgyűség, annál később az török azt rontani, mentül maga kára nélkül cselekedheti jobban azt. Több száz esztendejénél már, hogy a frigynek árnyéka minket nem nyugotott, hanem rontott és ez alatt ugyan megromlánk; Erdélt az adózás s az alázatosság meg nem mentette, hanem ez az elhittel megromtotta.” ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 210.

⁴² Vö. ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 218. A megvalósítás részleteit illetően valószínűleg már eltérő felfogást képviseltek. Zrínyi hadsereg-terve kapcsán lásd: KLANICZAY, *Zrínyi Miklós*, 665–673.

⁴³ A vádak kapcsán lásd: KÖPECZI Béla, »Magyarország a kereszténység ellensége«: *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1976), 113–114; HAUSNER, »Esterházy Pál...», 15–17.

⁴⁴ MERCS, »Nemzetoposzok...», 436.

⁴⁵ Vö. Zrínyi alábbi, szintén a tétlenségre utaló soraival: „De mi dolog ez, magyarok, hogy nem csak az őrállótok jelenségét hallván, hanem magatok szemével a veszedelmet látjátok, s mégis fel nem serkentek mély álmotokból?” ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 209.

⁴⁶ Az elbeszélői kommentárokból a katonák körében megjelenő anyagias motiváció negatív megítélése is kiolvasható. Vö. SZILASI László, »Argumenta mortis: Érvek és ellenérvek a hősi halálra: Becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban», *Irodalomtörténeti Közlemények* 101 (1997): 217–234.

csatolt, epikus atmoszférát idéző hasonlattal az ideális harci attitűd iránymutató példáját is hatásos formában állítja az olvasók elé: „várta őket, rettenthetetlenül, mint a hős szívű oroszán a vadászokat és kutyákat, készen arra, hogy ha a sors úgy akarja, örömmel meghaljon a hazáért” (122).⁴⁷

A *Mars Hungaricus*ban élénk tárt helyzetkép és Zrínyi *Áfiuma* kapcsán további gondolati párhuzamokra is ráismerhetünk.⁴⁸ Ilyen az az álláspont, mely szerint a magyarországi hadszíntéren a törökellenes háborúkat a magyarságra alapozva kellene megvívni, mivel a magyarok ismerik a helyi adottságokat, illetve csak tőlük várható, hogy életüket is feláldozzák hazájukért.⁴⁹ A mű eseménymenete több helyen is szemléletesen igazolja Zrínyi véleményét az idegen haderő megbízhatatlanságáról:⁵⁰ a császári zsoldosereg harctól való vonakodása vagy éppen késlekedése, illetve az erődítmények átadására és a várostromok feladására való hajlama gyakran jelenik meg a téli hadjárat sikertelenségeinek okaként. Ehhez járulnak még hozzá az idegen hadvezérekkel való nézetkülönbségek, melyek – a korábban már említett okokból kifolyólag – szintén előnytelen módon befolyásolják a történéseket. Esterházy ugyan nem ad nemzettipológiai indoklást, mégis jól kiolvasható a sorok mögül, hogy az *Áfium* kritikus nézeteit az idegen segítséget illetően ő is alapvetően osztja, noha az ország felszabadítása érdekében nem látja mellőzhetőnek a keresztény segédcsapatok támogatását sem.⁵¹ (Az értekezés befejező részében ezért is kapott helyet az európai fejlemények értékelő bemutatása.)

Végezetül Zrínyi munkájában – mely éppen az 1657 után, vagyis a téli hadjáratot megelőző időszakban megnövekvő török veszélyre hívja fel a figyelmet – szintén az ország végveszedelmének fenyegető képzete formálódik át mozgósító erejű tényezővé.⁵²

Rátérve a *Mars Hungaricus*ban kirajzolódó magyarsággép további összetevőinek vizsgálatára, azt látjuk, hogy ennek egyik meghatározó eleme a harcias lelkület („suo Martem spirans”), amely a hun-magyar eredettudat jelentkezésében is kifejeződik.⁵³ A hun-magyar azonosság képzete főként Thuróczy János *Chronica Hungarorum*

⁴⁷ „[...] magnanimus velut leo venatores canesque imperterritus expectabat, pro aris focusque cum gaudio, si fata ita volent, moriturus” (221).

⁴⁸ Klaniczay Tibor meglátása szerint Zrínyi „1661-től a vasvári békéig terjedő időszakban állandóan az *Áfium* szellemében cselekszik, azt mintegy vezérfonálnak tekinti” (KLANICZAY, *Zrínyi Miklós...*, 692), így nem meglepő, hogy a *Mars Hungaricus* szövegén is leginkább Zrínyi e munkájának hatása érződik.

⁴⁹ Vö. ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 211–213.

⁵⁰ Uo., 213.

⁵¹ Zrínyi szavaival: „az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem accessorie segítségképpen”. Uo., 214.

⁵² KLANICZAY, *Zrínyi Miklós...*, 659.

⁵³ Esterházy *Az hadverés egyedül Istentől van* című versében is megjelenik a hun-szkíta-magyar azonosság gondolata. MERCS István, „Nemzettoposzok...”, 442.

című történeti műve nyomán vált a kora újkori műveltség alapjává, Thuróczy a hunoktól eredeztetett magyarok történelmének korai időszakát Kézai Simon *Gesta Hungarorum*át követve jelenítette meg.⁵⁴ A félelmetes harci erejű hunoktól való származás nézete a *Mars Hungaricus* központi (noha implicit) állításához szolgáltat történeti érvet, minthogy a mű egy hadi szempontból viszonylag sikeres közelmúltbeli időszak megörökítésével voltaképpen a magyarok harci képességeinek meglétét kísérli meg a külföldi olvasók számára is meggyőző módon igazolni.⁵⁵

De ezt nyomatékosítja a kereszténység védőbástyaja toposzra történő helyenkénti utalás is. A toposz keletkezéstörténetét vizsgáló kutatások alapján a védőbástya-gondolat a 15. századi török-magyar harcok idején születhetett meg, majd az ország sajátos geográfiai elhelyezkedéséből kifolyólag idővel az egyes személyre vonatkoztatott kitétel az ország egészére, illetve annak lakosaira szállt át.⁵⁶ A kereszténység védelmezését mind a nyugat-európai közvélemény, mind a magyarság a nemzeti szereptudat összetevőjeként ismerte el.⁵⁷ S noha a katasztrofális mohácsi vereség és az ország három részre szakadása után a helyzet alapvetően megváltozott, a védőbástya-gondolat hangsúlyai pedig a múltba tevődtek át,⁵⁸ a toposz ezt követően is megtartotta sajátos szerepét a nyugati nemzetekhez segítségért forduló, egyre több területet elvesztő magyarság argumentációjában.⁵⁹

Esterházy szövegében elsősorban több helyen is felfedezhető a védőbástya-gondolat jelentkezése, ezeknek az előfordulásoknak a szerepe azonban nem minden esetben azonos. A toposz használata egyfelől néhány kiemelkedő erősség jelentőségét hivatott kifejezni.⁶⁰ A téli hadjárat eseménysorozatát is elindító török támadás következtében elvesztett Várad jellemzésekor mind a két elterjedt képies kifejezés-mód (védőbástya, illetve védőfal) szerepet játszik a történés súlyának érzékeltetésében: a toposz az ostrom felvezetése során mint „magno Christianitatis antemurali Varadino” (212), majd a vár feladását fájlaló sorokban „totius Christianitatis unum

⁵⁴ SZABADOS György, „A krónikáktól a Gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 615–641, 616–618. A hun-magyar időszak 17. századi szemléleti változásaihoz lásd uo. 619–624.

⁵⁵ Vö. az *Afium* alábbi soraival: „De miért kelljen elvesznünk avagy kétségben esnünk, [...] nem azoktól a vitéz magyaroktól származunk-é mi, kik kevés néppel számtalan sok ezer pogányokat kergettek?” ZRÍNYI, *Prózai művei...*, 214. Brodarics *Historiájában* is a magyarságkép ilyen irányú megerősítése figyelhető meg. TÓTH, „The making of...”, 16–17.

⁵⁶ TERBE Lajos, „Egy európai szállóige életrajza: Magyarország a kereszténység védőbástyaja”, *Egyetemes Filológiai Közöny* 60 (1936): 297–351, 299–304; IMRE, „Magyarország panasza...”, 217.

⁵⁷ TERBE, „Egy európai szállóige...”, 345; IMRE, „Magyarország panasza...”, 218.

⁵⁸ TERBE, Uo., 336.

⁵⁹ IMRE, „Magyarország panasza...”, 220. A toposz kialakulásának tényezőihez lásd még: TERBE, „Egy európai szállóige...”, 344–350.

⁶⁰ A toposz történetében a fontosabb erősségek kapcsán gyakran találkozhatunk ezzel az alkalmazásmóddal. TERBE, „Egy európai szállóige...”, 304; 312.

et maximus propugnaculum”-ként (215) jelenik meg. Ezzel egyező funkciót tölt be a kifejezés variált megismétlése Érsekújvár kapcsán is („validissimum Christianitatis propugnaculum”, 280). Ezek az előfordulások a központi cselekményemet szempontjából másodlagos jelentőségű, felvezető, illetve a vasvári békéhez kapcsolódó záró szakaszokban találhatók.

A toposz azonban a téli hadjárat eseménysorozatát rögzítő szövegrészben is feltűnik, méghozzá az előbbtől némileg eltérő formában: immár nem egy-egy konkrét erődítmény jellemzésére szolgál, hanem az egész országra vonatkozóan jelzi a magyarság történeti szereptudatát. Éppen ezért itt olyan közlések keretében jelenik meg, melyekben a szerző a közeli események elbeszélését megszakítja, s vagy távoli történésekről tudósít vagy saját nézeteinek ad hangot. A birodalmi gyűlésen katonai segítséget kérő királyról szóló szakaszban érthető indokokból hangsúlyozódik a megjelölés jogossága („Hungaria, quae Christianitatis antemurale iure merito dicitur”, 233). A keresztény nemzetek közösségében betöltött sajátos szereptudat öntudatos hangja hallható ki a megszólalónak azokból a figyelemfelhívó kérdéseiből is, amelyek az ország felszabadításának mindeddig megghiúsuló kísérleteire reflektálnak (263).

A műben alkalmazott toposzkészlet elemzése alapján tehát megállapítható, hogy a *Mars Hungaricus* történelemszemlélete, illetve magyarságképe a korszaknak ugyanazokat a konvencionális mintáit követte, amelyek többek között a *Szigeti veszedelem* és a *Magyar Márs* nemzetképének is topikus összetevőit alkották.⁶¹

Összegzésként elmondható, hogy mind a mű makroszerkezetének, mind az egyes fejezeteknek a felépítése gondos retorikai megalkotottságról tanúskodik. Míg a bevezető szakaszokban a magyarság önszemléletét kifejező sorok az aktuális események rajzát a nemzeti történelem keretében helyezik el, a közelmúlt történéseinek ismertetése a téli hadjárat előzményeit vázolja fel, a törzsszövegre következő fejezetek pedig a békekötés körülményeinek tárgyalását az általános európai helyzetre való reflexiókkal fonják egybe, miközben a közelgő végveszedelem miatti szerzői aggodalmak jeremiási allúziókat is alkalmazó formában artikulálódnak.⁶² Mint láttuk, Esterházy a fent vizsgált történeti magyarázó elvek

⁶¹ Vö. BITSKEY István, „Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Csokonai könyvtár, 37 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006), 219–230. Listius kapcsán lásd TÓTH Gergely jelen kötetben olvasható tanulmányát: „»Kik feyvert viselnek, s török vért eresztnek, ezt azoknak csinálom«. Szerzői intenciók és a mohácsi csata értelmezési kísérletei Listius László *Magyar Márs* című művében (1653)”, 337–356.

⁶² A hadi kudarcok magyarázatát megadó bűnök miatti büntetés képzelete és az ország végromlásának víziója már a korai törökellenes küzdelmek közegében is jelentkezett. FODOR Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 21–49, 25–26.

szövegbe építésével a magyarság aktuális történelmi helyzetét bibliai előképeket is mozgósító értelmező keretbe illesztette. A mű argumentációja az elbeszélő részvételének hitelesítő mozzanatával ellátott történeti események hű megörökítése révén, a polemikus jegyeket kerülve kívánja meggyőzni olvasóját arról, hogy a magyarságot a külföldiek részéről érő vádak igaztalanok, a hadi állapotokat érintő kérdésekben szorgalmazott változtatások megtétele (ami nagyrészt „külső”, udvari hatáskörbe tartozik), illetve a bűnbánat gyakorlása (ami viszont már a magyarság belső ügye) nélkül pedig az ország java részét hamarosan bekebelezheti a török Félhold. Úgy tűnik tehát, hogy Esterházy munkája az idegen nemzetek és saját országa vezető rétegeihez egyszerre kívánt szólni.

De vajon miért maradt a gondos formai kidolgozottság és befejezettség benyomását keltő szöveg mégis kéziratban? Az Esterházyak ekkor már az ország legvagyonosabb családjai közé tartoztak, így a kiadás elmaradását aligha indokolhatták anyagi okok. A kérdés kapcsán két eshetőség tűnik felvethetőnek. Ezek közül az a feltevés tűnik valószínűbbnek, hogy a megírást közvetlenül követő kiadásról Esterházy a műnek a császári-királyi hadvezetést, illetve haderőt illető kritikus felhangjai miatt tett le, tudva, hogy többen sértőnek találhatják egyes állításait. Később, Esterházy önálló nézeteinek kikristályosodása idején viszont már a Zrínyi felfogásától való távolodás is közrejátszhatott a kézirat nyomdába adásának feladásában. Mintha Esterházy költészete is arra látszana utalni, hogy a fiatalkori rajongás heve idővel csillapodott: a 21 éves ifjú még a csodált költő-hadvezér verseiből építkező költeményeket állított össze, a kéziratot versgyűjtemény újraszerkesztése és újraírása során, 1670-ben, immár érettebb fővel azonban a szoros Zrínyi-imitációk sorozatát már egyetlen új darabbal sem bővítette, így a saját szerzésű alkotások kerültek túlsúlyba.⁶³

⁶³ Vö. HARGITTAY, „Esterházy Pál...”, 393. Az újraírás során a korai szerzésű, szabálytalan imitációs technikával készült darabok saját strófákkal is bővültek.